

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 19, No. 37, Summer 2020

**The Role of Afshar Tribe in the Safavid
Government until the End of the Tenth
Century AH(From Shah Ismail I to Shah Abbas I)***

**Ali Kamrani Moghaddam¹
Parvindokht Jahan Kohan²**

1. Introduction

The political-military power of different tribes in Iran during the ninth century AH was obvious, especially after the demise of Timur (807AH). In fact, the presence of tribes in the unions and their attempts to survive the battles was the prominent political insight of Iran in the ninth century. Afshar tribe was one of these tribes, entering these unions during the Aq Qoyunlu power-seeking attempts in the ninth century. Due to their high military power, this tribe had a prominent role both after the foundation of the Safavid dynasty and also after the kings' power-seeking attempts after the Shah Ismail until Shah Abbas I. Using their military power, Afshar tribe affected the politics and military relationships. Afshar's people, spread over different areas such as Kohgiluyh, Urmia (Mostofi, 1984, 556), Khorasan (Astarabadi, 1989, 27), and Kerman (Vaziri, 1985, 1505) based on their tribal nature. Because of serving the Safavid dynasty, Afshar tribe became the ruler in some areas, had some governmental jobs, and used their military service to help the Safavid to fight against

*Date received: 27/10/2018
Email:

Date accepted: 22/11/2019
kamraniali97@gmail.com

1 Ph.D. Student of History, Islamic Revolution branch, Isfahan University, Humanities faculty. Iran. (Corresponding author).

2. Ph.D. Student of History, Islamic Revolution, Isfahan University, Humanities faculty, Iran.

Uzbeks, Ottoman, and suppress the civil war. This demonstrates Afshar's important role in Safavid dynasty.

2. Methodology

This study aims to study the role of Afshar tribe in forming and establishing the Safavid dynasty independently, using historical research method and using primary sources to collect data.

3. Discussion

Kashghari has first mentioned Afshar tribe who migrated from Turkestan to Iran (Astarabadi, 1989, 26). This tribe used to live and reign some areas of Iran at the beginning of the Safavid kingdom and throughout their kingdom. These areas include, but are not limited to Kohgiluyeh, Kerman, Hezar Jarib, Khorasan, and Farah (Valeh Esfahani, 1993, 411).

Afshars played a key role during the kingdom of the first Safavid king in two parts: founding the Safavid governments (fighting Aq Qoyunlu, the rulers of Şirvan, and then Ottoman and Uzbek governments; and defeating these rivals) and political and governmental positions (ruling states and areas they used to live like Kohgiluyeh (Mirzasamiaa, 1989, 186) and Kerman (Kermani, 2005, 26).

As the Afshar tribe had a significant role in development and sustainability of the Safavid dynasty in the fifty-year kingdom of Shah Tahmasp (930 – 984 AH), they managed to achieve a better situation in this era, and in addition to achieving Biglarbeygi position during the first Safavid king, they achieved Ghoorchibashgari and Amirshekarbashi (Romelo, 1978, 328/12; Turkman, 1971, 110/1).

Afshar tribe had an important role in suppressing the rebellions which threatened the Safavid's sovereignty. They also controlled the borders and territorial integrity. An example here is suppressing Khan Ahmad Gilani (Valeh Esfahani, 1993, 353-4), Suppressing Hasan Sultan Rishehri (Hosseini Fasaei, 1988, 395/1).

Mahmood Khan Afshar, who was the Biglarbeygi of Kohgiluyeh, accompanied Shah Tahmasp in the fight against Sultan Suleiman, who was the Ottoman king (Shah Tahmasp, 1913, 53-55). Khosro Sultan Koroghli, the leader of Afshars in Khorasan, reinforced the position of the Safavid in that area after the demise of Ubayd Allah Khan Uzbek in 946AH (Turkman, 1971, 93/1).

The kingdom of Shah Abbas the Great should be considered as the climax of power and emergence of Afshar tribe in political-organizational structure of the Safavid dynasty. Afshar tribe has had a great role in Shah Abbas's getting into power (Falsafi, 1968, 128/1 and 121). Vali Khan as Kerman's ruler who was Ghoorchi Bashi (Turkman, 1971, 402/2), Baktash Khan as Yazd's ruler, and Yusef Khan as Abarghoo's ruler can be mentioned as Afshar's rulers who had some roles and positions in this era (Monajjem Yazdi, 1987, 72 and 82).

Afshars had an important role in protecting the borders and fighting against exterior enemies. As an example, at the beginning of Shah Abbas's sovereignty, Afshar's kings in Kerman, led by Mostafa Khan Afshar, managed to defeat Uzbek forces from Khorasan (Turkman, 1971, 456/2). Urmia's Afshar, led by Ghasem Sultan, took charge of protecting the western borders (ibid., 1085/2 – 925)..

4. Conclusion

Afshar tribe showed a significant military performance since the dawn of the Safavid dynasty. Piri Beyg, Parvanchi Afshar, and Dane Beyg were among the rulers who helped Ismaeil to be the king. When facing the attack from the enemies, Afshar rulers had a pivotal role. Therefore, the military nature of Afshar tribe was in line with one aspect of Safavid government, that is reliance on the military power of its allied forces. In the 11th century AH, like the tenth century, the military power of the tribe was used to reinforce and consolidate the Safavid dynasty. Since Shah Abbas the Great's time, rulers such as Yusef Khan and Vali Khan became the Ghoorchibashi, an elite

position in the Safavid government. Appointing the heads of Afshar tribe to different positions continued at the time of Shah Abbas the Great. For instance, Yaghoob Beyg who was Afshar's Yuzbashi, became Khan. Anyway, it should be considered that at the end of the Safavid dynasty, the mutual relationship between Afshar and Safavid dynasty faded as all Ghezelbash's tribes. One important factor in the decline of the Safavid dynasty in 1135 AH was the lack of relationship between Ghezelbash's tribes and the Safavid dynasty.

Key Words: Afshar tribe, Safavid government, Military power, Tribes, Governmental positions.

References [In Persian]:

- Afooshtei Natanzi, M. (1994). *Neghavat-el-asar fi zekr-el akhyar* (E. Eshraghi, Rev.). Tehran: Cultural and Scientific.
- Alhosseini, Kh. (2000). *The Ilchi history of Nezamshah*, (M. Nasiri, Rev.). Tehran: Society for the Cultural Heritage of Iran.
- Amini Harvi, A. (2004). *Kingdom conquests* (M. Nasiri, Rev.). Tehran: Society for the National Heritage of Iran.
- Anonymous, (1971). *Alam Aray-e Safavid, with the assistance of Shokri, Y.* NA: Iran's Culture Foundation.
- Astarabadi, M. (1989). *Jahangushay Naderi* (A. Anvar, Rev.). Tehran: The Society for National Works.
- Falsafi, N. (1968). *The life of Shah Abbas I* (Vol. 1). Tehran: Tehran University.
- Field, H. (1964). *Iran's anthropology* (A. Faryar, Trans.). Tehran: Bina.
- Hosseini Astarabadi, S. (1985). *Kingdom history* (E. Esharghi, Rev.). Tehran: Scientific.
- Hosseini Fasaei, M. (1988). *Nasari Farsnameh* (Vol. 2). (M. Rastegar Fasaei, Rev.). Tehran: Amirkabir.
- Hosseini Ghomi, Gh. (1980). *Kholasat-ol tavarikh* (Vol. 1-2). (E. Eshraghi, Rev.). Tehran: Tehran University.
- Kasravi, S. (1983). *The 500-year history of Khoozestan Province*. Tehran: Khajoo.
- Kermani, M. (2005). *Sahifat-ol Ershad* (M. Bastani Parizi, Rev.). Tehran: Elm Publication.

- Khandamir, A. (1991). *The history of Shah Ismail and Shah Tahmasp*. NA: Gostareh Publication.
- Mirzasamiaa, (1989). *Tazkara-tol molook* (M. Rajabnia, Trans.). Tehran: Amir Kabir.
- Monajjem Yazdi, M. (1987). *Abbasi history* (S. Vahidnia, Rev.). Tehran: Vahid.
- Monshi Ghazvini, B. (1984). *Javaher-al akhbar* (M. Bahramnejad, Rev.). Tehran: Miraas Maktoob.
- Mostofi, H. (1984). *Selected history* (A. Navaei, Rev.). Tehran: Amir Kabir.
- Rehrbern, K. (1978). *The system of states in the Safavid dynasty* (K. Jahandari, Trans.). Tehran: The Agency of Book Translation and Publication.
- Roomlo, H. (1978). *Ahsan-al tavarikh* (Vol. 12). Tehran: Babak.
- Shah Tahmasp (1913). *Shah Tahmasp tadhkirah*. Tehran: Kaveh Library.
- Shirazi, A. (1990). *Takmale-al akhbar* (A. Navaei, Rev.). Tehran: Ney Publication.
- Soomer, F. (1992). *The role of Anatooli Turkan in forming and developing the Safavid dynasty* (E. Eshraghi, Trans.). Tehran: Nashr Gostar.
- Turkman, E. (1971). *Alam Aray-e Abbasi* (Vol. 1-2). Tehran: Amir Kabir.
- Valeh Esfahani, M. (1993). *Kholdbarin* (M. Mohaddes, Rev.). Tehran: The Foundation of Mahmood Afsharyazdi.
- Vaziri, A. (1979). *Kerman history* (M. Bastani Parizi, Rev.). Tehran: Elm.
- Vaziri, A. (1985). *Kerman history* (M. Bastani Parizi, Rev.). Tehran: Elm.
- Vesaf Shirazi (1921). *Vesaf history* (A. Ayati, Rev.). Tehran: Bina.

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال نوزدهم، شماره سی و هفتم، بهار و تابستان ۱۳۹۹

نقش ایل افشار در دولت صفوی تا پایان قرن دهم هجری (از شاه اسماعیل اول تا اوایل حکومت شاه عباس اول)*

علی کامرانی مقدم (نویسنده مسئول)^۱

پروین دخت جهان کهن^۲

چکیده

ابتدای قرن دهم هجری مصادف با تأسیس دولت صفوی است. ایل افشار در تشکیل و استواری این دولت با تکیه بر ماهیت ایلی خود ایفاگر وظیفه‌ی مهمی شد. این ایل در تثبیت دولت صفوی، منازعات خارجی و در سرکوب شورش‌های داخلی نقش چشمگیری داشت. در زمان شاه طهماسب اول و محمدخدا بنده همان مناصب نظامی و حکمرانی ایالات را برای خود حفظ کردند. افشارها در زمان تغییرات در رأس هرم سلطنتی هم از دیگر طوایف عقب نماندند؛ به‌ویژه در دوره شاه عباس اول رضایت خاطر او را هم فراهم آوردند. گرچه در برخی کتاب‌ها و مقالات به صورت مستقیم و یا غیرمستقیم، گاهی به اختصار و گاهی به منظور دیگری به مطالعاتی پرداخته‌اند و از بعضی متغیرهای موجود در این پژوهش استفاده شده است، اما اهمیت این پژوهش در آن است که می‌خواهد نقش ایل افشار را در تشکیل و تثبیت دولت صفوی به صورت مستقل، با استفاده از روش تحقیق تاریخی و شیوه جمع‌آوری داده‌ها از منابع دست اول، مورد مطالعه قرار دهد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که ایل افشار حول محور سلطنت به عملکرد نظامی خود ادامه دادند، در مقابل جایگاه آنان به عنوان حامی سلطنت، با گمارده شدن به مناصب اداری - سیاسی مورد عنایت قرار گرفت.

واژه‌های کلیدی: ایل افشار، دولت صفوی، قدرت نظامی، ایلات، مناصب دولتی.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۸/۰۸/۰۱

kamraniali97@gmail.com

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۸/۰۵

نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

(DOI): 10.22103/jis.2019.12486.1859

۱. دانشجوی دکتری تاریخ، گرایش تاریخ انقلاب اسلامی، دانشگاه اصفهان، ایران.

۲. دانشجوی دکتری تاریخ، گرایش ایران بعد از اسلام، دانشگاه شیراز، ایران.

۱. مقدمه

قدرت سیاسی - نظامی قبایل گوناگون در ایران در طی قرن نهم هجری، به ویژه پس از مرگ تیمور لنگ (۸۰۷ ه.ق) امری غیر قابل کتمان است. به واقع سیمای برجسته سیاسی ایران قرن نهم هجری، حضور قبایل در اتحادیه‌ها و تلاش برای بقای خود در منازعات قدرت بود. ایل افشار از جمله این قبایل بود که هنگام قدرت‌طلبی آق‌یونلوها در قرن نهم هجری وارد این اتحادیه شد. این ایل که از ترکان اغوز یا ترکمان بوده (ن.ک: استرآبادی، ۱۳۶۸:۲۶)، هم در تأسیس دولت صفوی و هم در جریان تثبیت و اقتدار آن در زمان پادشاهان بعد از شاه اسماعیل تا شاه عباس اول، به دلیل توان نظامی نقش برجسته‌ای داشت. افشارها با اتکا بر توان نظامی به تدریج در سیاست و مناسبات نظامی این سلسله اثر گذاشتند. افراد آن با توجه به ماهیت قبیله‌ای خود در نقاطی چون کهگیلویه (مسکن و مأوای اصلی افشارها)، ارومیه (ن.ک: مستوفی، ۱۳۶۳:۵۵۶؛ منشی قزوینی، ۱۳۶۳:۳۹۲) خراسان (ن.ک: استرآبادی، ۱۳۶۸:۲۷) و کرمان (ن.ک: وزیری، ۱۳۶۴:۱۵۰۵) پراکنده شدند. ایل افشار به پاس خدماتشان به صفویه هم حکمرانی برخی از نقاط و مناصب اداری و درباری را یافتند و هم در نبرد با ازبکان، عثمانی و سرکوب شورش‌های داخلی، توان نظامی خود را در خدمت این دولت مصروف داشتند و این خود نشانگر نقش قابل تأمل و حیاتی افشارها در دوران صفویه است.

لازم به ذکر است که طبق جستجوهای به عمل آمده، پژوهشی درباره این موضوع «نقش ایل افشار در دولت صفوی تا پایان قرن دهم هجری» انجام نگرفته است؛ بنابراین هر کدام از مطالعات انجام‌شده که در ذیل به آنها اشاره خواهیم کرد، به جز پایان‌نامه کارشناسی ارشد علی کامرانی‌مقدم، ارائه شده در سال ۱۳۷۹ در دانشگاه شیراز، تحت عنوان *اوضاع سیاسی و اجتماعی کهگیلویه و بویراحمد در دوره‌های افشاریه و زندیه* که این مقاله تا حدی زیادی مستخرج از آن می‌باشد، بقیه مطالعات انجام‌شده تنها تا حدی نزدیک به این موضوع هستند؛ مثل «اوضاع سیاسی کهگیلویه در دوره‌های افشاریه و زندیه» نوشته تقوی‌مقدم. ایشان در این مقاله، به بررسی اوضاع سیاسی کهگیلویه در این دو دوره مهم زمانی پرداخته‌اند. دیگری مقاله «موقعیت و جایگاه سیاسی ولایت بهبهان و کهگیلویه از سقوط زندیه تا آغاز عصر ناصری» اثر کشواد سیاهپور می‌باشد، که در آن به تبیین و تحلیل موقعیت و جایگاه سیاسی ولایت بهبهان و کهگیلویه از سقوط زندیه تا آغاز عصر ناصری پرداخته‌است.

پژوهش حاضر در این زمینه نوشته‌ای بدیع می‌باشد که بر این هدف است که با استفاده از منابع اصلی تاریخی، به روش توصیفی - تحلیلی چگونگی ایفای نقش افشارها را در تشکیل و در دوران تثبیت و توسعه قدرت دولت صفوی و نحوی قدرت‌یابی این ایل را در

دولت صفوی به صورت دقیق و علمی و به دور از هرگونه حب و بغض، مورد واکاوی قرار دهد.

۲. بحث و بررسی

۲ - ۱. پیشینه تاریخی

نخستین بار، کاشغری در دیوان لغات ترک تألیف ۴۶۶ هـ. ق، از ایل افشار نام برده است. این ایل دارای طوایف و تیره های فراوانی بود که از ترکستان به ایران کوچ کردند (ن.ک: استرآبادی، ۱۳۶۸: ۲۶). در مورد مهاجرت افشارها به ایران، روایات تاریخی متعددی در اختیار ما قرار دارد. این گزارش‌ها، از دو موج مهم مهاجرت سخن به میان می‌آورند: نخستین موج مهاجرت در اواخر دوره سلجوقی در قرن ششم هجری، صورت گرفته است. مؤلف تاریخ و صاف هنگام سخن از اتابکان فارس می‌نویسد: چون مدت سلجوقیان داشت به پایان می‌رسید، طوایفی از ترکمانان از ناحیه قبچاق مهاجرت کرده، در خوزستان و کهگیلویه ساکن شدند (ن.ک: و صاف شیرازی، ۱۳۰۰: ۲۴۰).

دومین موج مهاجرت یا دسته دوم افشارها در زمان استیلای مغولان بر ترکمنستان، آنجا را ترک کرده، به غرب ایران رفتند و در آذربایجان سکنی گزیدند (ن.ک: فلسفی، ۱۳۴۷: ۱۶۴/۱). این دو گروه از مهاجرین افشار، بعد از ورود به ایران به تدریج در دیگر نقاط ایران پراکنده شدند. چنان که گفتیم، گروه اول در خوزستان و کهگیلویه ساکن شدند، اما در فاصله قرون ۷ تا ۱۰ هـ. ق، از افشارهای ساکن خوزستان و کهگیلویه، اطلاعات دقیق و روشنی در دست نیست. اوزون حسن آق‌قویونلو، بعد از فتح کهگیلویه، یکی از امرای مورد اعتماد خویش، به نام منصوربیگ افشار، را به سمت والی آن ناحیه منصوب کرد (ن.ک: روملو، ۱۲: ۱۳۵۷/۳۴). منصوربیگ افشار، بعد از به سلطنت رسیدن شاه اسماعیل اول صفوی، از طرف شاه صفوی، به سمت والی شیراز منصوب گردید. (ن.ک: کسروی، ۶۱: ۱۳۶۲).

از گروه دوم بنا بر روایتی، امیر تیمور، گرگین‌بیگ اوصانلوی (Osanlo) افشار را در ۸۰۲ هـ. ق به حکومت ارومیه گماشت (ن.ک: استرآبادی، ۲۶: ۱۳۶۸). در وقایع سال ۹۰۵ هـ. ق، وقتی که شاه اسماعیل اول صفوی، به آذربایجان و آرزنجان رفت، نزدیک به هفت هزار نفر سپاهی از ایلات مختلف آن نواحی، از جمله ایل افشار، در بارگاه وی گردآمدند (ن.ک: منشی قزوینی، ۳۹۲: ۱۳۶۳). گروهی دیگر از افشارها، در سالهای آغازین حکومت صفوی، در منطقه خمسه زنجان ساکن شدند (ن.ک: فیلد، ۱۳۴۳: ۲۰۳). دسته‌ای از ایل افشار در آغاز تشکیل دولت صفوی به حوالی قزوین مهاجرت کرده، در آبادیهای پیرامون آن استقرار یافته بودند (ن.ک: ترکمان، ۱: ۳۳۴/۱۳۵۰). منابع تاریخی، زمان مهاجرت نخستین گروههای ایل افشار به خراسان را آغاز دوره صفوی گزارش می‌دهند (ن.ک: استرآبادی،

۱۳۶۸: ۲۷). قدیمی‌ترین خبر از کوچ افشارها به کرمان از زمان به قدرت رسیدن شاه‌اسماعیل اول به بعد بوده است (ن.ک: وزیری، ۱۳۶۴: ۱۵۰۵). این دو گروه اخیر معلوم نیست که از کدام یک از دو موج مهاجرین به ایران بودند. چنانچه گفته شد، افشارها، در آستانه به قدرت رسیدن صفویان، در برخی مناطق ایران ساکن و حتی حاکم نیز بودند. مثل منطقه کهگیلویه، کرمان، هزار جریب خراسان، و فراه (ن.ک: واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۴۱۱). این گزارش از میزان قدرت و تأثیرگذاری ایل مذکور در پیشگاه شاهان نخستین صفوی و نقش آنان در معادلات سیاسی و ساختار اداری آن روزگار، حکایت دارد.

۲-۲. نقش ایل افشار در استقرار دولت صفویه

افشارها در دوران حکومت نخستین پادشاه صفوی، در دو بخش تشکیل دولت صفوی و مناصب سیاسی و دیوانی، خدمات شایانی به بنیانگذار حکومت صفوی داشتند.

۲-۲-۱. نقش افشارها در تشکیل دولت صفوی

شاه‌اسماعیل اول صفوی، برای تشکیل حکومت، با سایر مدعیان از جمله آق‌قویونلوها، حاکم شروان و حاکم قندهار و سپس دولت‌های عثمانی و اوزبکان، درگیری‌های متعددی داشت. افشارها در کنار زدن این مدعیان از صحنه قدرت سیاسی، نقش اساسی و مهمی ایفا نمودند. هنگام حمله اسماعیل در آغاز سال ۹۰۶ق. به شروان و جنگ با فرخ‌یسار، سلطان‌بیگ افشار، پیری‌بیگ پروانچی افشار و دانه‌بیگ و خلیل‌بیگ مهرداد و حسین‌بیگ سفره‌چی از امرای افشار در معیت اسماعیل بودند (ن.ک: امینی‌هروی، ۱۳۸۳: ۱۳۲).

هنگام اقامت شاه‌اسماعیل اول در ارزنجان، برای تدارک حمله نهایی به آق‌قویونلوها، ترکانی از قبایل شاملو، استاجلو، روملو، تکلو، ذولقدر، افشار و قاجاریه به او ملحق شدند (ن.ک: منشی‌قزوینی، ۱۳۷۸: ۳۹۲). در جریان جنگ مرو و تقابل با ازبکان در ۹۱۶ق. امرای افشار نظیر شاهرخ‌بیگ، احمدبیگ و دانه‌محمدبیگ، نقش ارزنده ایفا نمودند (ن.ک: الحسینی، ۱۳۷۹: ۶۴-۶۳). شاهرخ‌بیگ افشار، با سپاهی از افشارهای ساکن کرمان در حمله دوم شاه‌اسماعیل به قندهار، و سرکوب شجاع‌بیگ یاغی، و فتح آن ولایت در ۹۱۹ق. نقش مهمی داشت (ن.ک: خواندمیر، ۱۳۷۰: ۵۴۱). سلطان علی‌میرزای افشار، در جنگ چالدران، از امرای سپاه صفوی بود که مانع کشته شدن یا اسارت شاه صفوی گردید (ن.ک: ناشناس، ۱۳۵۰: ۴۹۹-۴۹۰؛ میرزاسمیعا، ۱۳۶۸: ۲۴۸). بادنجان‌سلطان افشار از امرای عظیم‌الشانی بود که شاه‌اسماعیل به همراه حسین‌بیگ لله شاملو و بیرام‌خان قراملو، به کمک بابر شاه، به نبرد با ازبکان فرستادند (ن.ک: ناشناس، ۱۳۵۰: ۳۹۵).

۲-۲-۲. مناصب سیاسی و دیوانی افشارها در عهد شاه‌اسماعیل اول

از آنجا که ایل افشار در تشکیل دولت صفوی، به‌ویژه در موفقیت‌های شاه‌اسماعیل اول، در شکست مدعیان قدرت نقش بسیار مهمی را ایفا کرده بودند، طبیعی می‌نمود که امرای

افشارها در ساختار سیاسی و اداری دولت نویند صفوی به کار گرفته شوند. شاه صفوی به پاس خدمات و اعتمادی که به افشارها داشتند، آنان را به حکومت ایالات و مناطق تحت سکونتشان منصوب کردند. میرزاسمیعا در این باره می‌نویسد: «افشارها به عنوان موکلین و اولیاء امور عدالت در آغاز شکل‌گیری دولت صفوی دارای مقام و منصب بودند. آنان مقام بیگلربیگی ایالت کهگیلویه، یکی از ایالات سیزده‌گانه را به عهده داشتند» (میرزاسمیعا، ۱۳۶۸:۱۸۶). در حوالی سال ۹۱۶ ه.ق، بیرام‌بیگ یا بهرام‌بیگ افشار از طرف شاه اسماعیل با عنوان حاکم به اداره کرمان می‌پرداخت (ن.ک: کرمانی، ۱۳۸۴، ۲۶).

۲-۳. نقش افشارها در تثبیت و توسعه دولت صفوی

۲-۳-۱. دوره شاه‌طهماسب اول (۹۸۴-۹۳۰ ه.ق)

افشارها در نیم قرن حکومت شاه‌طهماسب موقعیت بهتری را کسب نمودند و در میان ایالات مهم دستگاه صفوی جای گرفتند؛ نقش و جایگاه آنان را در زمان این شاه صفوی، می‌توان دوبخش زیر بررسی نمود:

۲-۳-۱-۱. مناصب و مقامات اداری - سیاسی افشارها و حکومت آنان در مناطق مختلف ایران
افزون بر منصب بیگلربیگی که افشارها در عهد نخستین شاه صفوی به‌دست آوردند، مناصب مهم قورچی باشی‌گری و امیرشکارباشی را نیز تصاحب کردند. سوندوگ‌بیگ افشار بعد از افول قدرت تکلوها در دربار، مقام قورچی‌باشی دربار را در دست گرفت (ن.ک: ترکمان، ۱۳۵۰: ۱۱۰/۱). در زمان شاه طهماسب اول محمدبیگ حسن سلطان، فرزند حسن سلطان افشار همزمان مناصب بیگلربیگی کهگیلویه و امیر شکارباشی را داشت (ن.ک: همانجا). افشارها که از دوره شاه‌اسماعیل اول منصب بیگلربیگی ایالت کهگیلویه را به‌دست آورده بودند، تا عصر شاه‌عباس اول، آن مقام را به شکل موروثی، در اختیار داشتند (ن.ک: روملو، ۱۳۵۷: ۱۲/۳۲۸). در دوره شاه‌طهماسب این منصب در ایالت مذکور برعهده الوندخان افشار بود (ن.ک: شیرازی، ۱۳۶۹: ۷۸؛ روملو، ۱۳۵۷: ۱۲/۳۲۸).

میزان وسعت ایالت کهگیلویه در این زمان به گفته میرزاسمیعا شامل: فارس، خوزستان، بختیاری، اراضی فهلیان بود (ن.ک: میرزاسمیعا، ۱۳۶۸: ۲۰۶)، حتی حوزه حکومتی بندر ریگ، جزیره بحرین و منطقه دورق (Doragh) (شادگان) در خوزستان نیز تحت سلطه حاکم افشاری کهگیلویه بود (ن.ک: ترکمان، ۱۳۵۰: ۲/۹۵۱). نکته قابل توجه اینکه وسعت ایالت مزبور که تحت عنوان بیگلربیگی کهگیلویه در دست افشارها قرار داشت، از میزان قدرت بسیار زیاد ایل افشار در این دوره حکایت می‌کند. افشارها در کرمان نیز با عنوان بیگلربیگ، به اداره آن منطقه می‌پرداختند؛ این منصب در کرمان تا عصر شاه‌عباس اول، به شکل موروثی در اختیار افشارها بود (ن.ک: روملو، ۱۳۵۷: ۱۲/۳۲۸). در سال ۹۳۳ ه.ق، شاه‌طهماسب، شاه‌قلی سلطان افشار، را که با طایفه خود در کرمان می‌زیستند، به حکمرانی

آن سامان منصوب کرد (ن.ک: همانجا). او حدود سی سال، و براساس آخرین اخبار، تا سال ۹۲۷ ه.ق، در این مقام باقی ماند (ن.ک: وزیری، ۶۰۰:۱۳۵۸). افشارها تا عهد شاه‌عباس کبیر که با مرگ ولی‌خان افشار، حکومت آنان در کرمان پایان یافت؛ همواره در کرمان حاکم بودند. افوخته‌ای نظری در این باره اطلاعاتی به ما می‌دهد: «... همیشه حکومت و دارایی دارالامان کرمان و محافظت و مراعات ارباب و رعیت آن بلدان، در عهده کفایت و اهتمام امرای کرام قوم افشار بود» (افوخته‌ای نظری، ۳۲۵:۱۳۷۳).

از آنجا که ایالت کرمان در دوره صفویه، منطقه یزد را نیز شامل می‌شد، رابط میان قندهار و بلوچستان با اصفهان نیز به شمار می‌آمد، افشارها در کرمان نقش حساسی در کنترل بلوچ‌ها و افغانهای سنی‌مذهب برای حکومت صفویه داشتند (ن.ک: کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۱)؛ از این رو طبیعی می‌نمود که این منطقه دارای اهمیت بسیار زیادی باشد و حکومت ایل افشار بر کرمان نشان از اهمیت و جایگاه امرای افشار در پیشگاه شاه صفوی دارد.

محمدیوسف واله اصفهانی در مورد حوزه قدرت افشارها در هنگام سلطنت دومین شاه صفوی، اطلاعاتی در اختیار ما قرار می‌دهد و می‌نویسد: از طایفه افشار افراد صاحب نفوذ و اعتبار زیاد بودند که چهار نفر از مهمترین آنان خلیل‌خان حاکم کهگیلویه، اصلان‌خان حاکم کرمان، اسکندرخان حاکم هزار جریب و اسماعیل‌قلی سلطان از امرای خراسان و فراه بود (ن.ک: واله اصفهانی، ۴۱۱:۱۳۷۲). براساس نوشته حسن بیگ روملو، در سال ۹۴۸ ه.ق، به هنگام عزیمت شاه طهماسب به دزفول، حاکمیت آنجا را به حیدرقلی سلطان افشار داده بود (ن.ک: روملو، ۱۲:۱۳۵۷/۳۸۹).

۲-۳-۱-۲. نقش ایل افشار در استحکام پایه‌های دولت صفوی با سرکوب شورشی‌های داخلی و دخالت در کنترل مرزها و مناسبات خارجی

یکی از پایه‌های اقتدار در ساختارهای هر حکومت، نظامیان و سپاهیان می‌باشند. ایل افشار به عنوان نیروی تشکیل‌دهنده سپاهیان صفوی، نقش حائز اهمیتی در سرکوب شورشی‌هایی که حاکمیت حکومت صفوی را تهدید می‌کرد، داشتند. امیر اصلان بیگ افشار، در سرکوب خان‌احمد گیلانی، نقش مهمی ایفا کرد (ن.ک: واله اصفهانی، ۴:۱۳۷۲-۳۵۳)؛ روملو، ۱۲:۱۳۵۷/۵۶۶). در سال ۹۴۷ ه.ق، به دنبال طغیان حسن سلطان ریشه‌ری (Rishher) (بوشهری)، حاکم ایالت نواحی دشتی و دشتستان، علیه شاه صفوی، شاه‌رخ‌خان افشار، بیگلربیگ کهگیلویه به همراه غازی‌خان ذوالقدر، والی فارس، مأمور سرکوب او شدند. آنان با محاصره حاکم طاغی، به وساطت و شفاعت میرسیدشریف شیرازی نزد شاه طهماسب، او را نزد شاه صفوی در آذربایجان فرستادند؛ البته بعدها به حکم شاه صفوی به قتل رسید (ن.ک: حسینی‌فسایی، ۱:۱۳۶۷/۳۹۵؛ روملو، ۱۳۵۷: ۱۲/۲۹۹). در سال ۹۶۵ ه.ق، رستم بیگ افشار، حاکم وقت کهگیلویه، به دنبال ناآرامی‌های استرآباد و

هجوم ترکمانان به آن مناطق، همراه جمعی از سرداران و سپاهیان از ایل افشار که ساکن ایالت تحت حکومتش بودند، عازم استرآباد می‌شوند و با فرار ترکمانان، غائله به پایان می‌رسد (ن.ک: حسینی قمی، ۱۳۵۹: ۱/۳۴۹).

ایل افشار و امرای آن، در کنترل مرزها و دفاع از تمامیت ارضی کشور در عهد شاه طهماسب، با حضور در لشکرکشی‌های شاه صفوی، قدرت نظامی-ایلیاتی خود را به منصفه ظهور رسانیدند. در سال ۹۵۰ ه.ق، که محمودخان افشار به سمت بیگلربیگی کهگیلویه تعیین گردید، هنگامی که در سال ۹۵۰ ه.ق، سلطان سلیمان پادشاه عثمانی برای حمایت از القاص میرزا، برادر یاغی شاه طهماسب، به مرزهای ایران حمله نمود، محمودخان افشار، بیگلربیگی کهگیلویه، شاه صفوی را با سه هزار نیروی تحت فرمان خود شاه صفوی همراهی کرد (ن.ک: شاه طهماسب، ۱۲۹۲ ش، ۵۵-۵۳؛ ۵۳ و ۵۵؛ منشی قزوینی، ۱۳۷۸: ۲-۲۰۱). علاوه بر خان افشاری کهگیلویه، در این نبرد شاه‌قلی سلطان افشار، حاکم کرمان هم با دو هزار نیرو حضور داشتند (ن.ک: شاه طهماسب، ۱۲۹۲ ش: ۵۳؛ الحسینی، ۱۳۷۹: ۱۴۶-۱۴۵). علاوه بر این افشارهای کهگیلویه شاه طهماسب را در حمله به گرجستان هم همراهی نمودند (ن.ک: شاه طهماسب، ۱۳۷۹: ۷۰). حاکم افشاری کرمان، شاه‌قلی سلطان، با سپاهی از مردم ایالت تحت فرمانش، به قصد انتقام از عثمانیها، در چالدران فرود آمد (ن.ک: کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۱). شاه‌قلی سلطان افشار، حاکم کرمان، به همراه سلطان احمد شاملو و یعقوب سلطان قاجار با سپاهی چند هزار نفری، همایون شاه گورکانی را در سرکوب مخالفین اش یاری نمود و با تصرف قندهار و شکست شورشیان، شاه گورکانی را به تحت شاهی هندوستان بازگردانید (ن.ک: الحسینی، ۱۳۷۹: ۱۳۳؛ کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۱). این اقدام، نقش به‌سزایی در توسعه و تحکیم روابط خارجی شاه طهماسب با همایون شاه و افزایش اعتبار شاه صفوی در مناسبات خارجی با هند داشت. افشارهای خراسان مدت بیست سال در مرو، سرخس، مشهد و طوس، با ازبکان می‌جنگیدند. به علت آشنائی با منطقه، نقش مهمی در پیروزیهای شاه طهماسب بر ازبکان داشتند (ن.ک: حسینی قمی، ۱۳۵۹: ۱/۲۰۰). خسروسلطان کوراوغلی، رهبر افشارها در خراسان، پس از مرگ عییدالله خان ازبک در ۹۴۶ ه.ق، حملاتی را در نواحی خراسان علیه ازبکان ترتیب داده بود و موقعیت صفویان را در آن نواحی استحکام بخشید (ن.ک: ترکمان، ۱۳۵۰: ۱/۹۳).

۲- ۴. دوره شاه اسماعیل دوم و محمد خدابنده

دوره ده ساله، از مرگ شاه طهماسب اول تا به سلطنت رسیدن شاه عباس اول، می‌توان از بحرانی‌ترین دوران‌های حکومت صفوی به حساب آورد. در این برهه زمانی، امرای قزلباش، از جمله افشارها با بهره‌برداری از فقدان پادشاه مقتدر و ضعف دولت مرکزی، هریک تلاش می‌کردند، تا با رسانیدن شاهزاده مورد نظر خویش به سلطنت، جایگاه خود را در

ساختار قدرت، تحکیم بخشند. نقش افشارها در این فاصله زمانی، یعنی حمایت آنان از شاهان صفوی را (اسماعیل دوم و محمد خدابنده) در رسیدن و تثبیت قدرت، مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۲- ۴- ۱. نقش افشارها در قدرت‌یابی و تثبیت سلطنت شاه‌اسماعیل دوم و سلطان محمد خدابنده

شاه طهماسب اول قبل از مرگش از بیم اینکه دیگر سران قزلباش مثل استاجلوه‌ها به ولیعهدش اسماعیل میرزا آسیبی وارد کنند، پنجاه تن از قورچیان افشار را مأمور محافظت از ایشان کرد؛ زیرا که طایفه افشار طرفداری جانشینی اسماعیل میرزا به جای پدرش شاه طهماسب اول بودند و نقش مهمی در به قدرت رسیدن ایشان داشتند (ن.ک: فلسفی، ۱۳۴۷: ۱/ ۱۱-۱۶). بعد از مرگ شاه طهماسب اول در ۹۸۴ هـ.ق، خلیل‌خان افشار حاکم وقت ایالت کهگیلویه از امرای متنفذ در مرکز، از اولین کسانی بود که با شاه‌اسماعیل دوم بیعت کرد، و با تقدیم هدایا، شاه صفوی را در تثبیت قدرتش، کمک کرد (ن.ک: حسینی قمی، ۱۳۵۹: ۲/ ۶۴۳).

شاه‌اسماعیل دوم نیز به پاس خدمات خلیل‌خان افشار، ضمن ابقای خان افشار بر حکومت ایالت کهگیلویه، او را در میان امرای مرکز جای داد و قدرت بخشید (ن.ک: حسینی استرآبادی، ۱۳۶۴: ۱۰۴؛ روملو، ۱۲: ۱۳۵۷/ ۶۴۳). گزارش مؤلف کتاب از «شیخ صفی تا شاه صفی» دربارهٔ حوادث بعد از مرگ شاه‌اسماعیل دوم و انتخاب محمد خدابنده به شاهی، از نقش قلی بیگ افشار در این تصمیم و جایگاه مهم افشارها حکایت دارد (ن.ک: حسینی استرآبادی، ۱۳۶۴: ۱۶۹). گستردگی، پراکندگی و حاکمیت افشارها در مناطق مختلف ایران از جمله کرمان، کهگیلویه، خوزستان تا قزوین، آذربایجان و حتی دربار صفوی در دوره مورد بحث، نشان از قدرت و میزان تأثیرگذاری افشارها در ساختار حکومت اسماعیل دوم و محمد خدابنده دارد (ن.ک: ترکمان، ۱: ۱۳۵۰/ ۳۴۰). در مورد مناصب و مقامات اداری افشارها در ساختار سیاسی - اداری دولت صفوی در عصر سلطان محمد خدابنده، افوشته‌ای نطنزی گزارش می‌دهد که: «... همیشه، حکومت و دارایی دارالامان کرمان و محافظت و مراعات ارباب و رعیت آن بلدان، در عهده کفایت و اهتمام امرای کرام ایل افشار می‌بود» (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۳۲۵). به علت نفوذ افشارها در پایتخت، در دوران محمد خدابنده، بسیاری از مقامات و مناصب دولتی در اختیار ایل افشار بود. قلی سلطان افشار منصب قورچی باشی را به دست آورد و او را «رکن الدوله» نامیدند، ولی بیگ افشار مقام یوزباشی را بر عهده داشت (ن.ک: کرمانی، ۱۳۸۴: ۳-۳۲). منابع از حضور افشارهای اوسالو (اوانلو) (Osanlu) و امرلوی (Amerlu) در قزوین و حکومت آنان در آن ناحیه سخن گفته‌اند (ن.ک: فیلد، ۱۳۴۳: ۲۰۳). در این دوره افشارها مانند قبل با

سرکوب شورش‌های داخلی به شاه صفوی خدمت کردند؛ چنانکه با شورش شاه اسماعیل دروغین (قلندر) در سال ۹۸۶ هـ.ق، در کهگیلویه، و بالاگرفتن کار او، خلیل‌خان افشار مجبور شد که رأساً به مقابله با او پردازد؛ در این جنگ، خان افشار به قتل رسید (ن.ک: افوخته‌های نطنزی، ۱۲۰: ۱۳۷۳؛ حسینی قمی ۱۳۵۹: ۷۱۴/۲؛ ترکمان، ۱۳۵۰: ۴۲۱/۱). اسکندریبگ برادرزاده او، از جانب شاه محمد خدابنده با عنوان خانی به سمت والی کهگیلویه انتخاب شد (ن.ک: ترکمان، ۱: ۴۳۱/۱۳۵۰).

۲-۵. دوران شاه عباس اول

نقش ایل افشار در دوران شاه عباس اول را در دو قسمت زیر مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۲-۵-۱. افشارها و ساختار سیاسی - اداری دوره شاه عباس اول

دوران سلطنت شاه عباس کبیر را می‌بایست اوج منصفی ظهور و قدرت‌نمایی ایل افشار در ساختار سیاسی - اداری حکومت صفویه دانست. شاه عباس اول، در شرایط دشواری به قدرت رسید. ایل افشار یکی از ایلات مهمی بود که در این شرایط دشوار درگیری قبایلی، نقش مهمی در به قدرت رسیدن شاه عباس داشت، زیرا پس از کشته شدن حمزه میرزا برادر شاه عباس، امرای افشاری یزد، کرمان، کهگیلویه و حدود اصفهان سر از اطاعت دربار قزوین پیچیدند و به رغم ارکان دولت شاه محمد خدابنده، با عباس میرزا و مرشد قلی‌خان از در موافقت و فرمان‌برداری درآمدند (ن.ک: فلسفی، ۱۳۴۷: ۱۲۸/۱ و ۱۲۱). شاه عباس اول که ادامه سلطنتش را همچون کسب آن، نیازمند همکاری قزلباش‌ها می‌دانست، از همین رو برای ایجاد تغییرات در اداره امور سلطنت و تثبیت قدرتش، کادر جدیدی را روی کار آورد. از افشارها، یوسف‌خان قورچی‌باشی از اعضای مهم این کادر به حساب می‌آمد (ن.ک: سومر، ۱۳۷۱: ۱۸۰). در اثنای جلوس شاه عباس به سلطنت، از امرای افشار که صاحب منصب و مقام بودند، می‌توان به ولی‌خان حاکم کرمان که دارایی منصب قورچی‌باشی بود (ن.ک: ترکمان، ۱۳۵۰: ۴۰۲/۲)؛ بگتاش‌خان فرزند ولی‌خان که یزد را در تصرف داشت؛ یوسف‌خان پسر عموی ولی‌خان، حاکم ابرقو؛ شاه‌قلی‌خان فرزند خلیل‌خان افشار در کهگیلویه، اشاره کرد (ن.ک: منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۷۲ و ۸۲). اوج قدرت افشارها را در عصر شاه عباس اول با رسیدن ولی‌خان افشار به مقام قورچی‌باشی‌گری و انتصاب اسکندریبگ به سمت والی استرآباد و بگتاش‌خان به سمت والی کرمان می‌توان مشاهده کرد (ن.ک: رهبرن، ۱۳۵۷: ۵۶).

۲-۵-۲. نقش افشارها در کنترل مرزها و مناسبات خارجی

افشارها علاوه بر حمایت از شاه عباسی در رسیدن به قدرت و دارا بودن مناصب دیوانی و به دست آوردن حکمرانی بعضی از ایالات، در این دوران نقش مهمی هم در محافظت از

مرزها و مقابله با دشمنان خارج داشتند، طوری که در اوایل سلطنت شاه عباس، امرای افشاری کرمان به رهبری و پایمردی مصطفی خان افشار، موفق شدند نیروهای ازبک را که به خراسان حمله ور شده و قلعه تون را تصرف کرده بودند، بیرون برانند و چند نفر از امرای عظام آنان را اسیر گردانند و و همرا سر مقتولین ازبک به نزد شاه عباس فرستند (ن.ک: ترکمان، ۱۳۵۰: ۲/۴۵۶). دیگر اینکه دسته‌ای افشارهای ارومیه به رهبری قاسم سلطان وظیفه، نگهداری سپاهی از افشارها را در مرز غرب ایران و کرمانشاه و پاسداری از آن حدود، بر عهده داشتند. (ن.ک: همان: ۲/۹۲۵-۱۰۸۵).

۳. نتیجه گیری

ایل افشار از ابتدای تأسیس سلسله صفویه عملکرد نظامی مهمی در این راستا از خود نشان داد. پیری بیگ پروانچی افشار، دانه بیگ و خلیل بیگ از جمله امرایی بودند که اسماعیل را در رسیدن به سلطنت یاری رساندند. هنگام مقابله با تهاجم ازبکان امرایی نظیر شاهرخ بیگ و احمد بیگ نقش بارزی داشتند. این کارکرد نظامی در جنگ چالدران هم تداوم یافت. سلطان علی میرزا افشار یکی از امرایی بود که در محافظت از شاه اسماعیل کوتاهی نکرد. به دنبال این کارکرد نظامی، آنها در ساختار سیاسی و اداری حکومت جایگاه مناسبی یافتند؛ به عنوان نمونه حاکمیت ایالت مهم و بزرگ کهگیلویه برای مدت مدیدی به صورت موروثی به این ایل واگذار می شد. همچنین در خوزستان و کرمان امرایی چون حیدرقلی سلطان، شاه قلی سلطان و یعقوب بیگ قدرت یافتند؛ بنابراین ماهیت نظامی ایل افشار با یکی از پایه‌های دولت صفوی که اتکاء به قدرت نظامی حامیان خود بود، هماهنگی داشت. همان طوری که طی قرن دهم هجری نیروی نظامی ایل در خدمت استقرار و تثبیت سلسله صفوی بود، با ورود به قرن یازدهم این وضع حفظ گردید. از زمان شاه عباس اول امرایی چون یوسف خان و ولی خان به مقام قورچی باشی نایل آمدند. این مقام در سلسله مراتب دولت صفوی از جایگاه ممتازی برخوردار بود. روند انتصاب بزرگان افشار به مناصب مختلف در زمان شاه عباس اول همچنان ادامه یافت؛ به عنوان نمونه یعقوب بیگ یوزباشی افشار به پاس خدمات نظامی به مقام خانی رسید. به هر صورت باید توجه داشت در اواخر سلسله صفوی روابط دو سویه ایل افشار با حکومت صفوی مانند دیگر ایلات قزلباش کم رنگ شد. دلایل این فرایند از حوصله این نوشته خارج است، اما به هر حال یکی از عوامل مهم سقوط سلسله صفویه در سال ۱۱۳۵ه. ق کم رنگ شدن همین رابطه ایلات قزلباش با دربار صفوی بود.

کتابنامه

- استرآبادی، میرزاهمدی. (۱۳۶۸). **جهانگشای نادری**. به اهتمام عبدالله انوار. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌الله. (۱۳۷۳). **نقاوه الآثار فی ذکر الاخیار**. به اهتمام احسان اشراقی. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- الحسینی، خورشاه بن قباد. (۱۳۷۹). **تاریخ ایلچی نظام شاه**. تصحیح و اضافات محمدرضا نصیری، کوئیچی هانه دا. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- امینی هروی، امیرصدرالدین ابراهیم. (۱۳۸۳). **فتوحات شاهلی**. تصحیح و تعلیق محمدرضا نصیری. تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر ملی.
- ترکمان، اسکندربیگ. (۱۳۵۰). **عالم‌آرای عباسی**. به کوشش ایرج افشار. جلد ۱ و ۲. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
- حسینی استرآبادی، سید حسن بن مرتضی. (۱۳۶۴). **تاریخ سلطانی (از شیخ‌صافی تا شاه‌صافی)**. به کوشش احسان اشراقی. تهران: انتشارات علمی.
- حسینی فسایی، میرزا حسن. (۱۳۶۷). **فارسنامه ناصری**. به تصحیح منصور رستگار فسایی. جلد ۲. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- حسین قمی، قاضی احمد. (۱۳۵۹). **خلاصه‌التواریخ**. تصحیح احسان اشراقی. جلد ۱ و ۲. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- خواندمیر، امیر محمود. (۱۳۷۰). **تاریخ شاه‌اسماعیل و شاه‌طهماسب صفوی**. تصحیح و تحشیه محمدعلی جراحی. بی‌جا: نشر گستره.
- رهبرن، کلاوس میثائیل. (۱۳۵۷). **نظام ایالات در دوره صفویه**. ترجمه کی کاووس جهاننداری. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- روملو، حسن بیگ. (۱۳۵۷). **احسن‌التواریخ**. به کوشش عبدالحسین نوایی. جلد ۱۲. تهران: انتشارات بابک.
- سومر، فاروق. (۱۳۷۱). **نقش ترکان آناطولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی**. ترجمه احسان اشراقی. تهران: نشر گستر.
- شاه طهماسب صفوی (۱۲۹۲ش). **تذکره شاه‌طهماسب (شرح وقایع و احوالات زندگانی شاه طهماسب صفوی)**. تهران: کتابخانه کاوه.
- شیرازی، عبدی بیگ. (۱۳۶۹). **تکملة الاخبار (تاریخ صفویه از آغاز تا سال ۹۸۷ ه. ق)**. تصحیح و تعلیقات عبدالحسین نوایی. تهران: نشرنی.
- فلسفی، نصرالله. (۱۳۴۷). **زندگانی شاه‌عباس اول (مقدمات سلطنت او از ولادت تا پادشاهی)**. جلد اول. تهران: دانشگاه تهران.

- فیلد، هنری. (۱۳۴۳). *مردم‌شناسی ایران*. ترجمه عبدالله فریار. تهران: بی‌نا.
- کرمانی، ملامحمد مؤمن. (۱۳۸۴). *صحیفه‌الارشاد*. تصحیح، تحشیه و مقدمه محمد ابراهیم باستانی پاریزی. تهران: نشر علم.
- کسروی، سیداحمد. (۱۳۶۲). *تاریخ پانصد ساله خوزستان*. تهران: انتشارات خواجه.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۳). *تاریخ گزیده*. به اهتمام عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
- منجم‌یزدی، ملاجلال‌الدین. (۱۳۶۶). *تاریخ عباسی (روزنامه ملاجلال)*. به کوشش سیف‌الله وحیدنیا. تهران: انتشارات وحید.
- منشی قزوینی، بوداق. (۱۳۶۳). *جواهرالخبار*. تصحیح محسن بهرام‌نژاد. تهران: میراث مکتوب.
- منشی قزوینی، بوداق. (۱۳۷۸). *جواهرالخبار*. تصحیح محسن بهرام‌نژاد. تهران: میراث مکتوب.
- میرزاسمیعا. (۱۳۶۸). *تذکره الملوک یا تعلیقات مینوریسکی*. به کوشش محمد دبیر سیاقی. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ناشناس. (۱۳۵۰). *عالم آرای صفوی*. به کوشش یدالله شکری. بی‌جا: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- واله اصفهانی، محمدیوسف. (۱۳۷۲). *خلدبرین (ایران در روزگار صفویان)*. به کوشش میر- هاشم محدث. تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار یزدی.
- وزیر، احمدعلی خان. (۱۳۵۸). *تاریخ کرمان*. به تصحیح و تحشیه محمد ابراهیم باستانی پاریزی. چاپ پنجم. تهران: انتشارات علم.
- وزیر، احمدعلی خان. (۱۳۶۴). *تاریخ کرمان*. به تصحیح و تحشیه محمد ابراهیم باستانی پاریزی. تهران: انتشارات علم.
- و صاف شیرازی. (۱۳۰۰). *تاریخ و صاف*. به کوشش عبدالمحمد آیتی. تهران: بی‌نا.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی